

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.440:355.48(470:477)

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.3>

А. Д. Кочіашвілі

аспірант кафедри цивільного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

orcid.org/0009-0001-4814-1131

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАКТИКИ ВИКОНАННЯ ТА ЗМІНИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ В УМОВАХ НЕПЕРЕБОРНОЇ СИЛИ

Предметом дослідження стала специфіка формування законодавства та практики виконання та зміни цивільно-правових договорів в умовах непереборної сили в різні історичні періоди. Визначено, що поряд з частковим опануванням людиною більшості стихійних явищ актуалізуються питання перегляду підходів до формування законодавства та правозастосовчої практики щодо специфіки виконання та зміни цивільно-правових договорів в умовах непереборної сили, адже історично людина співвідносила явища непереборної сили до божої волі та саме з цим пов'язувалися їх непередбачуваність та невідворотність.

Відзначено, що настання непередбачуваних обставин здавна використовувалося законодавцями як юридичний факт для доведення відсутності вини та уникнення відповідальності стороною цивільних правовідносин. Юридичну значущість дії осіб в умовах непередбачуваних обставин (в умовах природної стихії або суспільних лих) набули ще на початку розвитку цивілізації. На підставі аналізу письмових правових актів зроблено висновок, що перша письмова згадка про непередбачувані обставини у сучасному розумінні міститься у Зводі законів Хаммурапі.

Визначено, що римські терміни «vis maior», «casus fortuitus», «damnum fatale», які вживалися на позначення непереборної сили в різних видах договорів щодо передачі майна (купівля-продаж, позичка, позика, підряд, перевезення, найм), характеризували невідворотний випадок, якому неможливо протистояти, а саме стихійні лиха (землетрус, повінь, зсув землі, обвали) та соціальні події – напад розбійників, аварії корабля та інші.

Доведено, що в римському праві розмежування між непереборною силою і звичайним випадком проведено через властивість великої інтенсивності обставини, що визначає непереборну силу як подію вищого порядку. Однак, у римській правозастосовчій практиці виявлено періоди, коли ці терміни вживалися як синоніми, виходячи з конкретики обставин справи і керуючись прагненням до більш повного і справедливого рішення.

Визначено три основні ознаки так званої вищої сили, що може звільняти від відповідальності: непередбачуваність події при укладенні договору; невідворотність мила при застосуванні розумних заходів (diligentia); зовнішній характер події, тобто відсутність причинного зв'язку результату з діями сторони.

Виявлено, що першою згадкою непереборної сили в вітчизняній історії права є використання винятків з договірної дисципліни за Руською правдою. Однак, положення давньоруського права не можна інтерпретувати як повноцінне впровадження концепту непереборної сили в сучасному розумінні, адже передбачалося лише відстрочка та розстрочка матеріальної відповідальності, а не про звільнення від останньої. Однак, констатовано формування в договірній дисципліні певного вилучення щодо визначення ситуацій настання обставин, які не залежать від волі та дій зобов'язаної особи, призводять до неможливості виконання, що вимагає відстрочення або виконання у межах наявних в особи можливостей. Проаналізовано розвиток інституту непереборної сили на радянському та сучасному етапах розвитку цивільного права.

Ключові слова: форс-мажор, непередбачувані обставини, непереборна сила, обставини, звільнення від відповідальності, Руська правда, Кодекс Наполеона, Цивільний кодекс УРСР.

Kochiashvili A. D. HISTORICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF LEGISLATION AND PRACTICE OF IMPLEMENTATION AND AMENDMENT OF CIVIL CONTRACTS IN CONDITIONS OF FORCE MAJEURE

The subject of the study is the specifics of the formation of legislation and the practice of performing and amending civil law contracts in conditions of force majeure in different historical periods. Abstract. The subject of the study was the specifics of the formation of legislation and the practice of performing and amending civil law contracts in conditions of force majeure in different historical periods. Partial mastery of most natural phenomena by man actualizes the issue of revising approaches to the formation of legislation and law enforcement practice regarding the specifics of performing and amending civil law contracts in conditions of force majeure, because historically man correlated the phenomena of force majeure with the will of God and it was with this that their unpredictability and inevitability were associated. It is noted that the occurrence of unforeseen circumstances has long been used by legislators as a legal fact to prove the absence of guilt and avoidance of liability by a party to civil legal relations. The legal significance of the actions of persons in conditions of unforeseen circumstances (in conditions of natural disasters or social disasters) acquired at the beginning of the development of civilization. Based on the analysis of written legal acts, it is concluded that the first written mention of unforeseen circumstances in the modern sense is contained in the Code of Hammurabi.

It is determined that the Roman terms «vis maior», «casus fortuitus», «damnum fatale», which were used to denote force majeure in various types of contracts for the transfer of property (purchase and sale, loan, loan, contract, transportation, hire). characterized an inevitable event that cannot be resisted, namely natural disasters (earthquake, flood, landslide, landslide) and social events – an attack by robbers, shipwrecks, and others.

It is proven that in Roman law the distinction between force majeure and an ordinary case was made due to the property of great intensity of the circumstance, which defines force majeure as an event of the highest order. However, in Roman law enforcement practice, periods were identified when these terms were used as synonyms, based on the specifics of the circumstances of the case and guided by the desire for a more complete and fair solution.

Three main features of the so-called force majeure have been identified, which can exempt from liability: the unpredictability of the event when concluding the contract; the inevitability of the event when applying reasonable measures; the external nature of the event, that is, the absence of a causal connection between the result and the actions of the party.

It has been revealed that the first mention of force majeure in the domestic history of law is the use of exceptions to the contractual discipline according to the Russkaya Pravda. However, the provisions of ancient Russian law cannot be interpreted as a full-fledged implementation of the concept of force majeure in the modern sense, since only a postponement and installments of material liability were provided for, and not exemption from the latter. However, the formation of a certain exclusion in the contractual discipline regarding the definition of situations of occurrence of circumstances that do not depend on the will and actions of the obligated person, leading to the impossibility of performance, which requires postponement or performance within the limits of the person's capabilities, has been stated. The development of the institution of force majeure at the Soviet and modern stages of development of civil law has been analyzed.

Key words: force majeure, unforeseen circumstances, force majeure, circumstances, exemption from liability, Ruska Pravda, Napoleonic Code, Civil Code of the Ukrainian SSR.

Постановка проблеми. В силу розвитку цивілізації – формування нового типу суспільства, науково-технічного прогресу значно розширилися людські можливості впливу на природні явища, і, як слушно зазначає Ю. Кривенко, на сьогоднішній багато природних катаклізмів можуть виступати як керовані людиною процеси або, принаймні, передбачувані природні події, що призводить до того, коло юридичних подій, які залишаються непередбачуваними для сторін цивільних правовідносин, поступово звужується, оскільки скорочується діапазон явищ, що не залежать від волі людини, а у свою чергу збільшується кількість явищ, що виникають і залежать від волі людини [7, с. 638].

Поряд з цим актуалізуються питання перегляду підходів до формування законодавства та правозастосовчої практики щодо специфіки виконання та зміни цивільно-правових договорів в умовах непереборної сили, адже історично людина співвідносила явища непереборної сили до божої волі та саме з цим пов'язувалися їх непередбачуваність та невідворотність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі спроби аналізу історично важливих правових актів на предмет правового регулювання правовідносин щодо виконання та зміни цивільно-правових договорів в умовах непереборної сили знаходимо в роботах таких представників вітчизняної юридичної науки як Ю. Кривенко, Ю. Курило, К. Мешкова, Л. Музика, Г. Лисенко, Б. Кирдан та інших. Однак, враховуючи фрагментарність попередніх досліджень метою даного дослідження є виділення характерних рис формування законодавства та практики виконання та зміни цивільно-правових договорів в історичній ретроспективі.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз наявного масиву

наукових праць дає змогу констатувати відсутність систематизованого дослідження історичних засад формування категорії непередбачуваних обставин, що мають вплив на договірні відносини. Динаміка розвитку цивільних правовідносин та зміщення акценту обставин непереборної сили з природних явищ на суспільні кризові моменти свідчить про необхідність переосмислення інтерпретації різного роду непередбачуваних обставин в історичній ретроспективі.

Виклад основного матеріалу. Настання непередбачуваних обставин здавна використовувалося законодавцями як юридичний факт для доведення відсутності вини та уникнення відповідальності стороною цивільних правовідносин. Юридичну значущість дії осіб в умовах непередбачуваних обставин (в умовах природної стихії або суспільних лих) набули ще на початку розвитку цивілізації. Ю. Кривенко зазначає, що категорії «надзвичайний», «нещасний», «лихо», «пожежа», «вогонь», «повінь», «війна», «повстання», «неминучий», «згубний» (згубний), «несподіваний», «непередбачений», «непереборний», «невідворотний», «фатальний», «надприродні природні явища» та аналогічні на позначення непередбачуваних обставин зустрічаються в юридичних текстах з давніх давен [7, с.638].

Перша письмова згадка про непередбачувані обставини у сучасному розумінні міститься у Зводі законів Хаммурапі. Перш за все, як невіддільний людині враховувався «божественний» контекст. Так згідно §249 Законів, якщо людина найме вола і його вразить бог, так, що він здохне, то людина, яка найняла вола, має поклястись богом і бути вільною від відповідальності [5].

Однак, крім цього, значним досягненням тогочасної юридичної доктрини було врахування інтересів сторін договірних відносин в непе-

редбачуваних умовах воєнних дій. Так, перевізник, чиї товари були захоплені ворожим військом, звільнявся від відповідальності перед своїм кредитором (§ 103. Якщо при його просуванні в шляху ворог змусив його віддати усе, що він ніс, то шамаллум повинний вимовити божественну клятву, і він вільний) [5].

Слід зазначити, що саме слово «форс-мажор» походить із французької мови (*force majeure*) та латини (*vis maior*), що українською мовою перекладається як «непереборна сила».

Витоки сучасного доктринального розуміння непереборної сили знаходимо у римському приватному праві. Слід зазначити, що загальним для договірних прав був принцип виконання договору в римському праві полягав у формулі «*pacta sunt servanda*» (договори мають виконуватися). В той же час розвиток юридичної думки привів до висновку, що існують обставини, що виключають можливість виконання зобов'язання за договором.

Аналіз нормативного матеріалу Дигестів Юстиніана дає змогу виділити підстави звільнення від відповідальності боржника в зобов'язанні, яке виконано неналежним чином або не виконано взагалі у разі відсутності вини боржника – вина очевидна, якщо не було передбачено те, що могло бути передбачено турботливою людиною (Дигести Юстиніана 9.2.31); невинним вважається той, хто хоч і знає, але не може перешкодити чомусь (Дигести Юстиніана 50.17.50) [3].

Римські терміни «*vis maior*», «*casus fortuitus*», «*damnum fatale*», які вживалися на позначення непереборної сили в різних видах договорів щодо передачі майна (купівля-продаж, позичка, позика, підряд, перевезення, найм). характеризували невідворотний випадок, якому неможливо протистояти, а саме стихійні лиха (землетрус, повінь, зсув землі, обвали) та соціальні події – напад розбійників, аварії корабля та інші. Римські юристи розрізняли простий випадок від *casus maior* – *vis maior*, тобто, від непереборної сили, яку вони визначали як випадок невідворотний, якому неможливо протистояти – *casus cui resisti non potest* [7, с. 638].

Римське право співвідносить концепції *vis maior* («божественна сила», «найвища сила», «непереборна сила») і *casus fortuitus* (випадок) за критерієм вини. Класичні римські юристи та претори визнавали, що особа не може нести відповідальність за наслідки подій, які не були спричинені діями особи, не залежали від її волі та були об'єктивно неминучими. Так, зокрема, стосовно загибелі або пошкодження речі, яку спадкоємець зобов'язаний передати за розпорядженням заповідача, має значення, якщо річ зі складу спадщини загине або її не буде в наявності з вини спадкоємця, або це відбудеться без вини такого (Дигести Юстиніана 30.47.4).

В науковій літературі широко висвітлено дискурс щодо відмежування непереборної сили (*vis maior*) від звичайного випадку (*casus*) або власної недбалості боржника. Аналіз наукових розвідок з цього приводу дає змогу виділити два базових критерії, які формують ознаки непереборної сили в римському праві:

- неперебачуваність (*imprevisum, praevirusus*) таких обставин за умови застосування всіх можливих превентивних заходів, які можна вимагати від розсудливої, обережної особи на момент укладання договору – суб'єктивний критерій;

- непереборність (*resistive non potest*), тобто існування природної сили або соціального явища, які явно виходять за межі тих випадковостей, з якими можна рахуватися в житті (землетруси, повені, пожежі, викликані ударом блискавки, вторгнення ворога (*hostus incursus*) або напад піратів тощо) – об'єктивний критерій [7; 9].

Очевидно, що розмежування між непереборною силою і звичайним випадком проведено саме через властивість великої інтенсивності обставини, що визначає непереборну силу як подію вищого порядку. Однак, у римській правозастосовчій практиці були і періоди, коли ці терміни вживалися як синоніми, виходячи з конкретики обставин справи і керуючись прагненням до більш повного і справедливого рішення.

Як поняття *vis maior*, і всі тотожні визначення римського права передбачають можливість запобігання шкоди тими запобіжними заходами, які вимагаються від добросовісного власника (*diligentia diligentis patris familias*); отже, боржник, який посилається на непереборну силу, мав право і був зобов'язаний довести лише відсутність власної провини (необережності), тобто, що він не міг запобігти цій шкідливій події при необхідному від нього ступені обережності. Тому поняття непереборної сили нічим не відрізнялося за римським правом від поняття випадку [7, с. 639].

Згодом в контексті римської правової доктрини та практики застосування правових положень були сформульовані три основні ознаки так званої вищої сили, що може звільнити від відповідальності:

- неперебачуваність події при укладенні договору;

- невідворотність мили при застосуванні розумних заходів (*diligentia*);

- зовнішній характер події, тобто відсутність причинного зв'язку результату з діями сторони.

Таким чином, конструкція інституту *vis maior* в римському приватному праві постала збалансованим інструментом, заснованим на принципі уникнення відповідальності без вини. Наявність відповідного інституту дозволило забезпечити гнучкість і справедливість вирішення конкрет-

них спорів. Вищезазначені критерії в подальшому були імплементовані в законодавства європейських держав і стали фундаментом для розробки подальших концепцій форс мажору. Крім того, і сьогодні вони зберігають своє значення при тлумаченні сучасних вітчизняних норм цивільного права щодо обставин непереборної сили [10, с.19].

Дуже часто, згадуючи про історію формування інституту форс-мажору, посилаються на французький цивільний кодекс Наполеона як першоджерело цієї концепції. У ст. 1218 Цивільного кодексу Франції визначено, що форс-мажор у договірних справах має місце, коли подія, яка не залежить від боржника, яку не можна було розумно передбачати під час укладання договору та наслідки якої не можуть бути усунуті відповідними заходами, перешкоджає виконанню боржником свого зобов'язання. Якщо перешкода носить тимчасовий характер, виконання зобов'язання припиняється, за винятком випадків, коли затримка, що виникла, виправдовує розірвання договору. Якщо перешкода є остаточною, договір автоматично припиняється, і сторони звільняються від своїх зобов'язань на умовах, передбачених законодавством [2]. Однак, слід відзначити, що первинно кодекс не надає всієї нормативної основи застосування форс-мажору, а тому засади та порядок застосування цього інституту щодо уникнення відповідальності за неналежне виконання формувалися також у французькій юридичній доктрині та судовій практиці..

Важливо розуміти, що французьке цивільне право, що успадковує засади римського приватного право, також сповідує принцип відповідальності за порушення договірних зобов'язань лише за наявності вини (з деякими винятками) [8]. Формування ж сучасного європейського концепту невідворотної сили багато в чому наслідувало підхід французького цивільного законодавства.

В англо-саксонській системі права в свою чергу зародився та почав застосовуватися більш вузький за змістом термін Act of God, що охоплює надзвичайні події природного походження, які неможливо було передбачити чи запобігти людськими зусиллями, наприклад, землетрус, потужний шторм, повінь. Попри те, що настання такої події звільняє боржника від зобов'язання за контрактом або від відповідальності за шкоду у деліктному праві, Act of God відрізняється від ширшого поняття force majeure (непереборна сила).

На землях сучасної України обставини непереборної сили були повноцінно детерміновані в вітчизняному законодавстві лише в радянський період української державності. Попри це на попередніх етапах формування вітчизняної правової системи все при докладному аналізі відповідних джерел права та доктринальних праць

є змога виділити згадки непередбачуваних обставин, настання яких дозволяло звільнити особу від цивільно-правової відповідальності або зробити наслідки порушення зобов'язання більш лояльними для особи.

Так, у тексті Руської Правди можна зустріти положення про непереборну силу у випадках виконання кредитних і торгових договорів (ст. 47-54 Російської Правди), за якими боржник за настання обставин, які виключають можливість виконання зобов'язань в натурі, може відшкодовувати завдані збитки в міру своїх можливостей. Наприклад, в тексті ст. 54 Російської Правди Широкої редакції зазначалося: «Аще которой купецъ шедъ гдѣ либо с чужими кунами истопится либо рать возметь либо огонь то не насилити ему ни продати его но како либо начнетъ мочи платити от лѣта такоже платитъ понеже пагуба от Бога есть а не виновать есть ожели пропѣтся 20 а въ безумьи чюжь товаръ испроторить то како либо тѣмъ чьи куны ждуть ли ему своя имъ воля продати лі своя имъ воля (Якщо купець, взявши чужі товари або гроші, зазнає корабельної катастрофи, або зазнає пожежі, насильства чи продажу в рабство, позичальник має дозволити йому розстрочку платежу на кілька років, оскільки це нещастя від бога, але він винен у ньому) [13].

Вищезазначені положення не можна інтерпретувати як повноцінне впровадження концепту непереборної сили в сучасному розумінні, адже, як бачимо, мова йде про відстрочку та розстрочку заходів матеріальної відповідальності, а не про уникнення відповідальності. Однак, можемо констатувати формування в договірній дисципліні певного вилучення щодо визначення ситуацій настання обставин, які не залежать від волі та дій зобов'язаної особи, призводять до неможливості виконання, що вимагає відстрочення або виконання у межах наявних в особи можливостей.

В Цивільному кодексі УРСР 1963 року зустрічаємо одразу декілька статей, що використовують непереборну силу як юридичний факт, що спричиняє юридично значущі наслідки:

– ч. 1 ст. 78, якою передбачено підстави зупинення перебігу строків позовної давності, серед яких зазначено можливість припинення перебігу, якщо пред'явленню позову перешкоджала надзвичайна і невідворотна за даних умов подія (непереборна сила);

– ч. 1 ст. 418, яка визначає відповідальність охоронця за втрату, нестачу, пошкодження майна, та якою закріплено положення, що організація, що здійснює схов в силу своєї діяльності, звільняється від відповідальності за втрату, нестачу і пошкодження майна, викликаних непереборною силою;

– ч. 1 ст. 450, яка визначає відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, – організації і громадяни, діяльність яких пов'язана з підвищеною небезпекою для оточення (транспортні організації, промислові підприємства, будови, власники автомобілів та ін.), зобов'язані відшкодувати шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого [15].

Крім того, не називаючи непереборну силу, в ряді статей цивільного законодавства згадується настання стихійних лих як обставини звільнення від відповідальності. Так, наприклад, відповідно до ч. 6 ст. 359 автотранспортна організація і відправник звільняються від відповідальності за невиконання плану перевозок, якщо це невиконання сталось внаслідок явищ стихійного характеру (заметів, поведі, пожежі та ін.) [15].

О. Мельник, досліджуючи сучасний стан розвитку законодавства щодо застосування форс-мажору, приходять до висновку, що сучасне визначення непереборної сили, закріплене у п. 1 ч. 1 ст. 263 ЦК України, у радикальний спосіб відрізняється від того її визначення, яке було передбачено ст. 78 ЦК УРСР 1963 р., відповідно до якої непереборній силі притаманні дві ознаки – надзвичайності та невідворотності [9, с. 7]. Сучасне ж визначення невідворотної сили передбачає альтернативність цих критеріїв та необхідність лише одного для зміни наслідків для учасників цивільних правовідносин.

Крім того ст. 617 чинного ЦК України закріплює серед підстав звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання положення згідно якого особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили [14].

Висновки. Отже, настання непередбачуваних обставин здавна використовувалося законодавцями як юридичний факт для доведення відсутності вини та уникнення відповідальності стороною цивільних правовідносин. Специфіка класифікації дії осіб в умовах непередбачуваних обставин сформувалася в юридичній доктрині ще на початку розвитку цивілізації. На підставі аналізу письмових правових актів зроблено висновок, що перша письмова згадка про непередбачувані обставини у сучасному розумінні міститься у Зводі законів Хаммурапі.

В римському праві розмежування між непереборною силою і звичайним випадком проведено саме через властивість великої інтенсивності обставини, що визначає непереборну силу як подію вищого порядку.

Першою згадкою непереборної сили в вітчизняній історії права є використання винят-

ків з договірної дисципліни за Руською правдою. Однак, положення давньоруського права не можна інтерпретувати як повноцінне впровадження концепту непереборної сили в сучасному розумінні, адже передбачалася лише відстрочка та розстрочка матеріальної відповідальності, а не про звільнення від останньої. Однак, констатовано формування в договірній дисципліні певного вилучення щодо визначення ситуацій настання обставин, які не залежать від волі та дій зобов'язаної особи, призводять до неможливості виконання, що вимагає відстрочення або виконання у межах наявних в особи можливостей.

Література

1. Acts of God. URL: <https://www.armstronglegal.com.au/commercial-law/national/tort-law/acts-of-god/>
2. Code civil des français: éd. originale et seule officielle. URL: <https://data.globalcit.eu/NationalDB/docs/Code%20Civil%201804%20FR.pdf>
3. Corpus Iuris Civilis: Digesta The Latin Library. URL: <https://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest50.shtml>
4. Дядюк Є.М. Порівняння окремих елементів категорії форс-мажор в судовій практиці Великої Британії та України: розумні зусилля та альтернативне виконання. *Юридична газета*. 2025. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/porivnyannya-okremih-elementiv-kategoriyi-forsmazhor-v-sudoviy-praktici-velikoyi-britaniyi-ta-ukrayi.html>
5. Закони Хаммурапі. URL: <https://ru.scribd.com/document/737227829/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B8-%D0%A5%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%BF%D1%96>
6. Кирдан Б.В. Форс-мажор як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності під час воєнного стану. Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал». № 7. 2023. С. 118–120.
7. Кривенко Ю.В. Непереборна сила – історія та сучасність. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття* (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Т. 2. С. 638–640.
8. Курило Ю. Теорія форс-мажорів: як довести обставини непереборної сили у різних країнах. 2019. URL: <https://mind.ua/openmind/20193086-teoriya-fors-mazhoriv-yak-dovesti-obstavini-neperebornoyi-sili-u-riznih-krayinah>
9. Мельник О.О. Договірне застереження про форс-мажор за цивільним законодавством України : автореф. дисерт. канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2018. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c8eea03f-6dfa-4f3d-90c2-d585e08ce3e7/content>
10. Мешкова К.О. Правовий режим форс-мажору в умовах воєнних дій: порівняльно – правовий аналіз інституту vis maior у римському приватному праві та непереборної сили в сучасному цивільному праві України. *Збірник наукових праць ХНПУ імені Г С Сководо*

роду: *Право*. 2025. URL: https://www.researchgate.net/publication/398544972_PRAVOVIJ_REZIM_FORS-MAZORU_V_UMOVAN_VOENNIH_DIJ_PORIVNALNO_-_PRAVOVIJ_ANALIZ_INSTITUTU_VIS_MAIOR_U_RIMSKOMU_PRIVATNOMU_PRAVI_TA_NEPEREBORNOI_SILI_V_SUCASNOMU_CIVILNOMU_PRAVI_UKRAINI

11. Музика Л.А., Лисенко Г.І. Поняття «force-majeure» за правом України, Великої Британії та США. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Вип. 84(1) С. 336-342.

12. Основи римського приватного права : навчально-методичний посібник / за ред. Є. О. Харитонova. Одеса: Фенікс, 2019. 296 с.

13. Текст Широкої Руської Правди. URL: <http://litopys.org.ua/bilets/bil09.htm>

14. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

15. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 № 1540-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text>

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025